

ТУРБАН В.В.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії загальної психології та
історії психології ім. В.А. Роменця
Інституту психології імені Г.С. Костюка, м. Київ*

ОСОБИСТІТЬ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

У статті аналізується генеза поняття «особистість» та психологічні наративи, в яких воно концептуалізується. Зроблено спробу розкрити структуру та зміст поняття «особистість», відображаючи еволюцію наукових поглядів на феномен особистості, зокрема вплив культурно-історичних факторів на становлення поняття «особистості» в українській психологічній думці. Показано типи рамкових підходів до концептуалізації поняття «особистість», що відображені в корпусах текстів. Виявлено зміну домінантних підходів до концептуалізації поняття «особистість», спричинену зміною теоретико-методологічної бази, яка використовувалася українськими авторами (філософами та психологами). Останні, у свою чергу, засвідчують становлення суто наукових підходів до вироблення поняття «особистість». Ґрунтуючись на конкретизації, по-перше, генетичних факторів, по-друге, соціальних факторів, по-третє, феноменології особистості – її описові за допомогою емпіричних методів – поняття проаналізовано як соціокультурний феномен. Згідно з висновками, отриманими на основі концепції «історії понять», реалізація тих чи тих факторів відображалась у відповідних наукових напрямках досліджень, а отже й уявленнях про поняття «особистість».

Ключові слова: *особистість, культура, дискурс, психологічний наратив, психологічні дискурс-теорії*

Постановка проблеми

Нині психологія є тією галуззю знання, до якої представники всіх соціальних і вікових груп звертаються у пошуках підтримки в ситуаціях кризи життєдіяльності. І завше, за великим рахунком, ідеться про кризу особистісного розвитку. Відтак, очевидним є соціальний запит на знання про особистість, зокрема й на розуміння становлення та розвитку самого концепту «особистість», який нині є міцно вкоріненим у нашій культурі. Таким чином, актуальність дослідження генези поняття «особистість» зумовлюється як доцільністю розвитку теоретико-методологічних основ психології, так і соціокультурними процесами. Основна ідея полягає у тому, що осмислення персонологічних учень і концепцій особистості в українській психології є основою для вибудовування генези поняття «особистість», що вплине на розширення наукових уявлень про розвиток психологічної думки в Україні. Це, у свою чергу, є підґрунтям для становлення цілісного уявлення про вітчизняну психологію, загалом і становлення особистості, зокрема.

Відтак, об'єкт дослідження – становлення поняття «особистість». Предмет дослідження – тексти, в яких відображено базові конотації поняття «особистість». Метою дослідження є розкриття обопільний вплив культурних і наукових процесів; концептуалізацію культурних образів у психології й відображення психологічних понять у культурі.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Особистість є не лише психологічним феноменом, а й поняттям, в основі якого вироблений культурою образ. «Особистість» є не лише психологічної науки, а й культури, визначаючи не тільки наукові дослідження, а й соціальні та міжіндивідуальні відносини. І в цьому сенсі «особистість», як розумів це поняття Томас Кун, є парадигмою; тобто це є те поняття становлення якого відбувалося в культурі, визначаючи уявлення науковців і громадськості загалом. Відтак, беручи до уваги парадигмальний характер поняття «особистість», останнє варто розглядати як таке, котре в процесі вжитку диктує долідникам ідеальні уявлення про об'єкт дослідження. Поняття «особистість» є універсалією, що доповнюватиметься і трансформуватиметься в культурно-історичних умовах, набуваючи певних проявлень у концепціях особистості.

Іншою методологічною базою для здійснення дослідження поняття «особистість» є «історична герменевтика» Ганса-Георга Гадамера, за якою сприйняття та розуміння культурного спадку (наукових текстів, артефактів і досвіду) уможлиблюється лише шляхом урахування історичного контексту. Зазначений методологічний підхід уможлиблює аналіз наукового спадку українських філософів і психологів, які використовували теорії та поняття, котрі вже не вживаються в сучасній психології. Зіставлення текстів, у яких ідеться про певні прояви людини, але не вживається поняття «особистість», і текстів, що постали з інституалізацією психології, в котрих «особистість» – ключове поняття, – уможлиблює виявлення смислових універсалій і суто історичних трактувань. Таким чином, шляхом використання згаданого методологічного підходу, виокремлюються: по-перше, універсальні трактування особистості – образно-смислове ядро поняття, по-друге – трактування, які були зумовлені тільки культурно-історичним контекстом. Реалізація зазначеного підходу – інструмент аналізу також трактувань поняття «особистість», як воно вживається в сучасній українській психології. Адже, звернувшись до сучасних психологічних концептуалізацій, ми бачимо ознаки універсальних конотацій поняття, і постановня нових, визначених сучасною культурою, тлумачень «особистості».

Варті уваги підходи до поняття «особистість» мають місце в наукових уявленнях психологічного змісту – в працях філософів XVII та XVIII століть, – котрі справили вплив на наукові пошуки. Зокрема, привертає увагу ідея «цілісності людини». Парадигмальні витоки «ці-

лісності люди» мають дуалістичне походження. По-перше, ця ідея базується на концепції людини, представленій у працях еллінських авторів класичної доби. По-друге, вона відображає теологічні погляди на людину, що утвердились в добу Відродження та Бароко. Концепція «цілісності людини» суперечить: 1) теологічному вченню про людський дуалізм, 2) просвітницьким поглядам, за якими людське єство є двоїстим (дихотомія тіла та душі), 3) механістичній парадигмі доби Просвітництва, за якою людина розглядалася за зразком «машини». Виявлені суперечності та протиріччя – невипадкові. Вони зумовлюються, по-перше, українськими особливостями рецепції західних наукових поглядів; по-друге, впливом теологічної традиції, осередком якої була Києво-Могилянська академія.

Подальшим етапом розвитку системного підходу у психологічній науці слід вважати «нову персонологію» - інтегровану галузь знання про особистість. Цей підхід акцентував увагу на необхідності поєднання раціонального, інтуїтивного, понятійного, символічного, логічного, емоційного, теоретичного, практичного підходів задля виявлення психологічної природи особистості. Одним з можливих засобів інтегрування знань про особистість є застосування «парадигми синтезу» в просторі персонології. До складників синтезу належать «культура», «життя», «Я», «інші», «індивідуальність». Кожна зі згаданих категорій може задати окремий фундаментальний напрям, більше того у поєднанні з іншими парадигмами утворюють висхідне персонологічне поняття «особистість». Модус «персона» визначає зовнішнє, яке є критерієм поведінки інші люди. Тобто персона орієнтована на зовнішнє життя, виступає комплексом свідомих функцій, орієнтацією на адаптування і життєвий комфорт. Протилежний бік - індивідуальність, внутрішня суб'єктивна установка, яка значною мірою несвідома, інтимна, унікальна. З суб'єктивної точки зору, зазначає О. Старовойтенко, особистість виявляє властивість бути лише в собі й через себе – єдиною причиною й перспективою себе. Тобто акцентується самодостатність особистості, котра дана сама собі у власному самопізнанні, що позбавлене впливу й присутності «іншого». О. Старовойтенко, акцентує увагу на тому, що слова «персона» й «особистість» можуть виражати синтез значень, не пов'язаних у часі й представлених у різних культурних просторах. Смісловим ядром «особистості» є індивідуальна душевно-духовна сутність людини у її життєвому здійсненні. «Необхідними моментами, що визначають повноту й цілісність персонологічного розуміння особистості, є її індивідуальне життя і свідомість, самопричинність і саморозвиток, самопізнання і самовираження, ставлення і творчість, діалог і буття-в-іншому, зміни, що відбулися у бутті, й подолання чужинності зовнішнього світу, автентичність і втіленість». Власне ці моменти повинні розкриватися через гармонізуючи взаємини, утворюючи єдину модель «особистісного засобу існування» [5, с. 61].

Відповідно до сказаного вище, вважаємо за доцільне пов'язувати категорію особистості з індивідуальними модусами культури. Іншими словами, ми віддаємо перевагу трактуванню цієї категорії, відповідно до якого «особистість» розглядається як буття культури в людині. Дотримуючись такого погляду, ми спираємося на тезу Е. В. Ільєнкова, за якою людську особистість можна по праву розглядати як одиничне втілення культури, тобто всезагального в людині. Д. О. Леонтєвим та Л. І. Рассказовою зазначають: «під філософським кутом зору, особистість – це здатність людини (...) бути автономним носієм загальнолюдського досвіду та історично вироблених людством форм поведінки й діяльності» [2, с. 10–11]. Звернімо увагу на те, що, не дуже відступаючи від існуючих традицій і прагнучи водночас до поняттєво-термінологічної чіткості, ми позначаємо терміном «особа» (англ. *person*) людського індивіда, розглянутого в аспекті його причетності до культури, а терміном особистість (англ. *personality*) – його якість, що характеризує таку причетність [1]. Щодо визначення особистості Д. О. Леонтєвим та Л. І. Рассказовою варто зауважити також, що в ньому безпосередньо відображена лише репродуктивно-нормативна функція культури; водночас постулювання діалогово-творчої функції аж ніяк цьому визначенню не суперечить, оскільки людську творчість цілком можна вважати однією з «історично вироблених людством форм поведінки й діяльності». Про це прямо (і влучно) наголошував В. В. Давидов, зазначаючи, що досвід який підлягає освоєнню дитиною, необхідно розглядати не лише у його сталій формі, але й як креативний потенціал роду.

Отже, здатність до творчості можна трактувати як одну з культурних здатностей. І тому теза про особистість як про буття культури в індивіді – принаймні, коли це буття є гармонійним, цілісним – охоплює обидві сторони культури: і репродуктивно-нормативну, і діалогово-творчу (інша річ, що у реальному житті воно здебільшого не є гармонійним: досить згадати догматичну освіту або нав'язування технологізованою «масовою культурою» примітивних розумових і поведінкових схем). Згідно із психолого-антропологічною концепцією Т. Шварца, особистість не слід розглядати як мікрокосм культури, котрий якимось чином редукується й засвоюється кожним індивідом»; перебуваючи у складі певної культури, особистості тим не менш можуть суперечити одна одній і конфліктувати одна з одною, з провідними тенденціями або конфігураціями культури; у системі, що складається з людських істот, частини мають багато способів переважати ціле. Як констатував понад сто років тому М. М. Рубінштейн, «культура збагачується індивідуальностями. Чим індивідуальніша творча сила та її продукт, тим багатша, хоча спочатку й потенціально, культура» [4, с. 37]. Отже, компоненти культури, що з'являються спочатку в її індивідуальних модусах, можуть згодом втілюватись у модусах більш масштабних. Тож, нагадуючи процитовану вище позицію Е. В. Ільєнкова

про людську особистість, як одиничне втілення культури, констатуємо і правомірність тези С. Д. Максименка, за якою предмети і явища культури є «втіленням особистості» [3, с. 213].

Ми пропонуємо наступний підхід з метою розкриття функцій, структури та змісту поняття «особистість». У рамках підходу, по-перше, розмежовано феномен особистості – його історичні й соціокультурні прояви; по-друге, поняття «особистість» – його зародження, становлення та розвиток. Зокрема, особливе значення має еволюція наукових поглядів на феномен особистості. Чільним є вплив культурно-історичних факторів на концептуалізацію «особистості» в українській психологічній думці (ціннісно-сміслові уявлення, етико-моральні настанови та поведінкові практики).

Шляхом аналізу джерел – філософських і психологічних праць, – виокремлено рамкові підходи до концептуалізації поняття «особистість», що відображені в корпусах текстів; здійснено типологізацію концептуалізацій. Зокрема, визначаємо два періоди активного наукового звернення до проблеми особистості в Україні. Перший – період з початку ХІХ до середини ХХ ст. Цей період загалом збігається зі становлення класичної психології. У цей час були конкретизовані фундаментальні положення про особистість і закладені головні напрями психологічних досліджень особистості. Другий – дослідження проблем особистості, починаючи з другої половини ХХ ст. Цей період інтенсивного розвитку триває і нині. Якщо впродовж першого періоду був окреслений сам феномен особистості і визначені рамкові характеристики поняття, запропоновані робочі дефініції, то в другий період, по-перше, відбувалось подальше накопичення емпіричних даних, які розкривали особистість; по-друге, узагальнення й теоретичне осмислення останніх; по-третє, уточнювалось поняття «особистість».

Узагальнюючи перший період – вітчизняну філософську і психологічну спадщину ХІХ–поч. ХХ століття (О. М. Новицький, І. М. Скворцов, Г. І. Челпанов, М. М. Ланге, В. В. Зеньківський, М. О. Бердяєв), – є рація зазначити наступне: «особистість» трактується як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним відношенням до природи та культури (О. Ф. Лазурський, М.Я. Грот, О.Ш. Кульчицький). Особистість, з об'єктивістського погляду, є індивідом з усіма, притаманними йому самобутніми особливостями (С.Л. Рубінштейн). Індивід тлумачиться як є самодіяльний суб'єкт щодо зовнішніх умов. Критерієм розвитку особистості постає сукупність психічних явищ, яка, через індивідуальне відношення до умов, і надає їй можливість виступати самодіяльним суб'єктом.

Узагальнюючи другий період, осмислено генезу поняття «особистість», яке склалось у другій половині ХХ століття, систематизовано концепції особистості та персонологічні вчення в українській психології (Г. О. Балл, Г. С. Костюк, В. А. Роменць, П. Р. Чамата та ін.). У працях українських психологів розглядаються найрізноманітніші про-

блеми особистості. Визначено принципи та розроблено теоретико-методологічні засади історико-психологічного дослідження особистості у вітчизняній психології кінця ХХ–поч. ХХІ століття; здійснено загальний аналіз праць сучасних психологів (С. Д. Максименко, В. Г. Панок, В. О. Татенко, Т. М. Титаренко та ін.), які розкривають теоретичні та методологічні засади особистості, що уможливило окреслення перспектив становлення поняття «особистість».

Мають місце наступні етапи концептуалізації «особистості» в історії філософії та психології: перший етап – становлення. Цей етап охоплює античну та середньовічну думку. На цьому етапі конкретизовані протиставлення між людиною та Природою і вироблено концепти, які розривають форми цього протиставлення; другий етап – концептуалізація та розвиток у рамках психології. На цьому етапі, база якого – філософія Просвітництва та позитивізм – створюється поняття «особистість» і провідні психологічні теорії, які описують когнітивні, афективні та поведінкові прояви особистості; третій етап – анігіляція поняття «особистість» у психології та філософії Постмодерну.

Сама психологія є феноменом, котрий виник на основі філософії Просвітництва, загалом, і позитивізму, зокрема. Від початку психологія базувалася на образі людини, створеному просвітниками: вільна особистість, орієнтована на раціональну поведінку. Основа раціональності вбачалася в Розумі – концепті, який являв собою парафраз античного поняття Природа. Розум розглядався як сукупність законів природи, які поширюються і на людину. Однак за Розумом передбачалась й інтенція на добро – утвердження максимуму благ для людини. Такі уявлення мають основою неоплатонізм, метафізику Арістотеля та християнську теологію.

Подальший розвиток психології призвів до постання низки спеціальних досліджень, які мали прикладний характер і були, загалом, нейтральними щодо етичних основ філософії Просвітництва. Глобальні катастрофи ХХ століття засвідчили хибність явлення, ніби людство може розвиватися без етичного базису. ХХІ століття відображає уникання конфліктів (політика толерантності), однак і не ставить питання про етичні й антропологічні основи культури, що й піддавалось критиці Ж. Бодріаром. Ця ситуація актуалізує дискурс гуманістичної психології – дослідження В. Франкла, Р. Мея, І. Ялома, Г. Балла та ін. авторів. Правомірним є твердження: без гуманістичної парадигми психологія неспроможна запобігти анігіляції образу особистості й загалом людини.

Аналіз становлення та розвитку концепту «особистість» засвідчує, що його витoki – праця Іларіона «Слово про закон і благодать». Уявлення про людину, які ми знаходимо в Іларіона, суголосні базовим концептам тогочасної європейської філософії та теології. Наступний етап концептуалізації «особистості» пов'язаний із актуалізацією в текстах українських авторів філософії гуманізму – провідної течії євро-

пейської культури. У феномені скovorодинства має місце перетворення гуманізму на саmобутній прояв української народної культури. Філософія «Нової релігійної свідомості» та персоналізму відобразили в поняттях філософії ХХ століття питомі уявлення про особистість. Психологія діяльності і, зокрема, концепт «учинку» сформували базові характеристики розуміння «особистості» в українській психології. Раціогуманістичний підхід закладає основи для подальшого розвитку поняття «особистість».

Завдяки застосуванню структуралістських і постструктуралістських методів дискурс-аналізу з метою дослідження феномену історичної пам'яті, бачимо, що розвиток будь-якого поняття істотним чином залежить від актуалізованого уявлення про час – уявлення про історію, сьогодення та майбутнє. Історія – той образ минулого, який ми маємо і яким керуємося, – є не власне минулим, а сконструйованою картиною минулого. І в цьому процесі конструювання головну роль відіграють інтереси соціуму. Отже, очевидним є, що візія минулого істотним чином залежить від сучасності – насамперед інтересів, ідентичностей (етнічної, національної, релігійної, психологічної, соціальної) та когнітивних структур, якими користуються суб'єкти в процесі соціокультурного цілевизначення.

Висновки. Базуючись на зазначених підходах, ми виокремлюємо такі витoki соціокультурного становлення уявлення про особистість:

1) антична естетика, яка конкретизує образ «героя», дії якого перевершують дії тривіальних людей. Образ античного героя стає взірцем і прикладом для наслідування. Його важливою рисою є «окремішність» і «самостійність». Культура ввібрала ці уявлення. І вони згодом відобразились і в наукових уявленнях про «особистість»;

2) антична філософія, зокрема стоїцизм, за яким особистість має стійко сприймати й долати всі випробування. Це уявлення теж стало нормативним і для наукового трактування «особистості»;

3) християнська антропологія, яка ввібрала елементи античної естетики та соїцизму, акцентуючи увагу на богоподібності людини. Це джерело має виняткове значення для становлення поняття «особистість», оскільки орієнтує людину на абсолютний естетичний і етичний ідеал;

4) романтична естетика (Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гетте та ін.), за якою особистість має бути наділеною емпатією та вміннями демонструвати свої почуття. Це ж таки уявлення простежується в науковому підході. Відзначимо, що, оскільки українська культура базується на романтичному базисі, то згадані уявлення мають важливе значення саме для українського уявлення про «особистість».

Становлення суто наукових підходів до вироблення поняття «особистість» ґрунтувалось, у свою чергу, на конкретизації, по-перше, генетичних факторів, по-друге, соціальних факторів, по-третє, феноме-

нології «особистості» – її описові за допомогою емпіричних методів. Акцентуація тих чи тих факторів відображалась у відповідних наукових напрямках досліджень, а отже й уявленнях про «особистість».

Актуальні проблеми на найближчу перспективу: подальша наукова робота спрямовуватиметься на дослідженні генези поняття "особистість" в українській культурі. Зазначений напрямок наукового дослідження уможливорює осмислення, розширення історико-психологічних знань про особистість, більш чітке розуміння понятійного апарату, зумовить конкретизацію наукових уявлень про розвиток психологічної думки в Україні.

Список використаних джерел

1. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психологічні аспекти / Г.О. Балл. – Рівне : Ліста-М, 2003. – С. 8-11.
2. Леонтьев Д.А., Рассказова Л.И. / Д.А. Леонтьев, Л.И. Рассказова Тест жизнестойкости. М., Смысл, 2006. – 244с.
3. Максименко С.Д. Развитие психики в онтогенезі : [В 2 т.] / С.Д. Максименко. – К. : Форум, 2002. – Т.1. – С. 50 – 52.
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.
5. Современная психология: формы интеллектуальной жизни: учебник / Е. Б. Старовойтенко. М.: Академический Проект, 2001. 544 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Ball G.O. Modern humanism and education: Socio-philosophical and psychological aspects / G.O. Ball. - Rivne: Lista-M, 2003. - P. 8-11.
2. Leontiev DA, Rasskazova LI / D.A. Leontiev, LI Narrative Test of viability. M., Smysl, 2006. - 244p.
3. Maksimenko SD Development of the psyche in ontogenesis: [In 2 vols.] / S.D. Максименко. - K.: Форум, 2002. - Т.1. - P. 50 - 52.
4. Rubinstein SL Fundamentals of general psychology / SL Rubinstein. - СПб. : Питер, 2001. - 720 с.
5. Modern psychology: forms of intellectual life: a textbook / EB Starovoitenko. M. : Akademicheskii Proekt, 2001. 544 s.

Turban V. V.

PERSONALITY IN THE PSYCHOLOGICAL DISCOURSE: EXCOGITATION OF THIS CONCEPT

The article analyzes the development of the “personality” concept and psychological narratives that conceptualize it. An attempt is made to reveal the structure and content of the “personality” concept, by reflecting over evolving scientific views on personality as a phenomenon, in particular, cultural and historical factors influencing on the “personality” concept formed in Ukrainian psychological science. The framework approaches to the detailed analysis of the “personality” concept, which are reflected in different texts, are shown. The examined dominant approaches are changed because of changing theoretical and methodological bases used by Ukrainian authors (philosophers and psychologists). The authors, presented in the article, in turn, testify to the formation of purely scientific approaches to the “personality” concept. The examined concept is analyzed as a socio-cultural phenomenon based on the detailed analysis of, firstly, genetic factors, secondly, social factors, thirdly, “personality” as a

phenomenon, via its description using empirical methods. Thus, we conclude on the basis of the “history of concepts” that the certain factors laying in the “personality” concept were reflected in the relevant scientific research areas, and, hence, in the notions on “personality”.

Keywords: *personality, culture, discourse, psychological narrative, psychological discourse theories.*

Турбан В.В.

**ЛИЧНОСТЬ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ:
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЯ**

В статье анализируется генезис понятия «личность» и психологические нарративы, в которых это понятие концептуализируется. Сделана попытка раскрыть структуру и содержание понятия «личность», отражая эволюцию научных взглядов на феномен личности, в частности влияние культурно-исторических факторов на становление понятия «личность» в украинской психологической мысли. Показано типы рамочных подходов к концептуализации понятия «личность», отраженные в корпусах текстов. Выявлено изменение доминантных подходов к концептуализации понятия «личность», вызванную изменением теоретико-методологической базы, которая использовалась украинскими авторами (философами и психологами). Последние, в свою очередь, свидетельствует о становлении сугубо научных подходов к выработке понятия «личность». Основываясь на конкретизации, во-первых, генетических факторов, во-вторых, социальных факторов, в-третьих, феноменологии личности - ее описанию с помощью эмпирических методов - понятие проанализировано как социокультурный феномен. Согласно выводам, полученным на основе концепции «истории понятий», реализация тех или иных факторов отражалась в соответствующих научных направлениях исследований, а следовательно и представлениях о понятии «личность».

Ключевые слова: *личность, культура, дискурс, психологический нарратив, психологические дискурс-теории.*